

TÜRK SİYASAL DÜŞÜNÇESİNİN TEMEL KAVRAMLARI: YUSUF HAS HACİB'İN DÜNYA KAVRAMINI İCADI

Fatih Kocaoğlu*

Öz

Türk düşünce dünyası keşfedilmeyi bekleyen bir hazinedir. Türk düşünce dünyası üzerine yapılacak arkeolojik araştırmalar bu yüzden arttırılmalıdır ancak arkeolojik araştırma, bilgi ve hikmet bağlamında anlaşılmalıdır. Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig adlı eseri bir yandan yönetim bilimi diğer yandan Türk düşünce dünyasına birçok özgün kavram ve bakış açısı sunmuştur. Yusuf Has Hacib'in bu eserde Türk siyasal düşüncesine kazandırdığı en önemli kavramlardan biri de dünya kavramıdır. Dünya kavramı ilk kez onun tarafından Türkçe'ye kazandırılmış ve yaygın olarak kullanılmıştır ve halen de yaygın olarak kullanılmaktadır. Yusuf Has Hacib, 11. yüzyılın siyasal ortamında ortaya çıkan Türk-İslam imparatorluklarına siyasal bir yön vermek için kaleme aldığı Kutadgu Bilig eserinde günümüzde de yaygın olarak kullanılan dünya kavramını Arapça al-dunya kelimesinden faydalanarak icat etmiştir. Dünya kavramı icat edilirken yöntem olarak önce benzer anlamlı kelimelerle birlikte kullanılarak anlam farkı ortaya konmuş, anlamı belirginleştikten sonra kelime bağımsız olarak kullanılmıştır. Bu çerçevede kavramın anlam gelişimi oluşturulurken hem somut-soyut ikilemesi hem de insansız-insani ikilemesi temel alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: dünya, ikileme, Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig.

* Fatih Kocaoğlu, Dr. Arş. Gör., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, fatih.kocaoğlu@hbv.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-4661-8888>.
Bu makaleye atıf için: Kocaoğlu, Fatih (2024). Türk Siyasal Düşüncesinin Temel Kavramları: Yusuf Has Hacib'in Dünya Kavramını İcadi, SDE Akademi Dergisi 4(2), 307-332

BASIC CONCEPTS OF TURKISH POLITICAL THOUGHT: YUSUF HAS HACIB'S INVENTION OF THE CONCEPT OF THE WORLD

Fatih Kocaoğlu

Abstract

The world of Turkish thought is a treasure waiting to be discovered. Archaeological research on the world of Turkish thought should therefore be increased, but here the word archaeological should be understood in the context of knowledge and wisdom. Yusuf Has Hacib's Kutadgu Bilig, on the one hand, has presented many original concept perspectives to the science of management and on the other hand to the world of Turkish thought. One of the most important concepts Yusuf Has Hacib introduced to Turkish political thought in this work was his invention of the concept of dünya. The concept of the dünya was first introduced into Turkish by him and has been widely used and is still widely used. Yusuf Has Hacib, in his work Kutadgu Bilig, which he wrote to give a political direction to the Turkish-Islamic empires that emerged in the political environment of the 11th century, invented the concept of the dünya, which is widely used today, by making use of the Arabic word al-dunya. While inventing the concept of the dünya, firstly, the difference in meaning was revealed by using it together with words with similar meanings, and then the word was used independently after its meaning became clear. In this framework, the development of the meaning of the concept is based on both the concrete-abstract dialectic and the non-human-human dialectic.

Keywords: *the World, dialectical, Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig.*

Giriş

İslam tarihindeki 9. ve 10. yüzyıllardaki çöküş süreci Türklerin İslam'a girişiyle birlikte sona ermiş; Emevi ve Abbasi gibi Arap-İslam imparatorluklarının yerini 11. Yüzyılda Türk-İslam imparatorlukları almıştır. İslamiyet'in iç krizi büyük ölçüde sonlandırılmış, İslamiyet kuzeyde Büyük Bozkır'dan güneyde Afganistan ve Hindistan'a; doğuda Türkistan'dan batıda ise Anadolu'ya dek yayılmaya başlamıştır. İslam tarihinde ikinci bir fetih ve genişleme dönemi başlamıştır. Bilindiği üzere bir ülke halkı için ulusal hedefler barışın, refahın ve varlığın nedenleridir ve ihtiyaca göre gerçekçi bir şekilde oluşturulması gerekir (Alpar, 2023:9). Zaten Anadolu coğrafyasının güvenlik çemberlerinin de çok öncesinden, Selçuklu döneminden itibaren oluşturulmaya başlandığı görülür (Alpar, 2023:10). Yusuf Has Hacib'in içinde bulunduğu bu tarihsel kesitte (1017-1077); Müslüman coğrafyada üç önemli Türk-İslam imparatorluğu Avrasya'da hüküm sürmekteydi: Bunlardan doğuda olanı Karahanlılar, güneyde olanı Gazneliler ve batıda olanı ise Selçuklulardır. Üç imparatorlukta Türk siyasal elitlerinde ise yeni düzenin nasıl olacağına dair tartışmalar yürütülüyordu. Bu tartışmalardan en ünlülerinden birisi de Yusuf Has Hacib tarafından 1069 yılında yapılmıştır. Bu tartışmayı yaptığı Kutadgu Bilig eseri, Yusuf Has Hacib'i Karahanlıların Has Hacıplık (Baş Vezirlik) makamına getirecektir. Yusuf Has Hacib'in bu eserdeki Türk siyasal düşüncesine kazandırdığı en önemli katkılardan birisi ise dünya kavramını icat etmesi olmuştur. Dünya kavramı ilk kez onun tarafından Türkçe'ye kazandırılmış ve yaygın olarak kullanılmıştır ve halen de yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu çalışmada dünya kavramının Kutadgu Bilig'de Yusuf Has Hacib tarafından icat edilişi ele alınacaktır.

1. Dünya Kelimesinin Anlam Katmanları

Dünya kelimesi Türk Dil Kurumu Sözlüğünde şu anlamlara gelir:

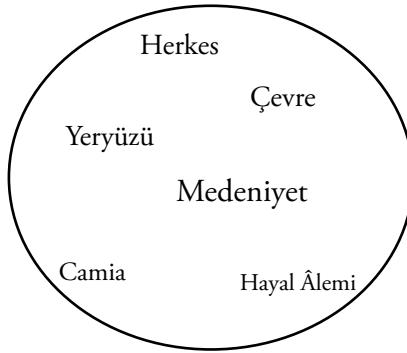
1. *Üzerinde yaşadığımız toprak ve denizler, yeryüzü.*
2. *Dış, çevre, ortam.*
3. *İnançları bir olan ülke veya insanlar topluluğu.*

4. Meslek veya işbirliği içinde bulunan kimseler, *camia*.

5. Herkes.

6. Duygu, düşünce ve hayal âlemi.” (Akalın,2011;736).

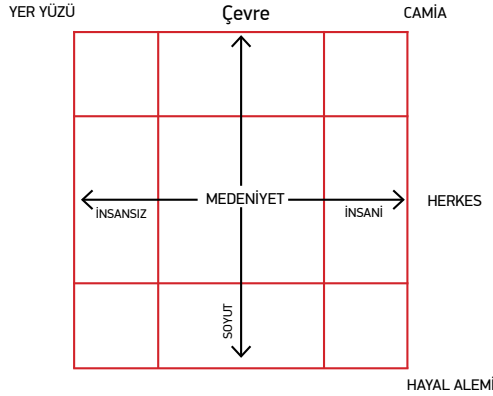
Türk Dil Kurumu'nun Türkçe'de kullanımını aktardığı bu altı anlam birbiriyle farklı anlam alanlarına sahiptir. Dünya kelimesinin ilk anlamı bir gezegen adı ve astronomi terimi olarak yeryüzü; ikinci anlamı sosyoloji terimi olarak çevre; üçüncü anlamı kültür felsefesi terimi olarak medeniyet; dördüncü anlamı çalışma ekonomisi kavramı olarak *camia*; beşinci anlamı dilbilimi kavramı olarak herkes ve son anlamı da psikoloji kavramı olarak hayal âlemidir. Eğer elimizde Türkçe'deki dünya kelimesi olmasa ve bu farklı anlam katmanlarını ortak bir küme haline getirerek bu kümeye bir ad vermeye kalksaydık; bu kümeyi muhtemelen adlandıramazdık. Çünkü bu anlam katmanları, içinde tamamen soyut olanlarla tamamen somut olan kavramları; tamamen olgusal olanlarla tamamen felsefi olan kavramları içeren ve ortak bir kesişim kümesi olmayan kavramlardır. Öyleyse dünya kelimesini bu kümeyi adlandırabileceğimiz bir kelime haline getiren anlamsal ilişki mekanizması nedir?

Şekil 1: *Türk Dil Kurumu Sözlüğünde Dünya Kelimesinin Karşılığı Olan Kelimeler Kümesi*

Dünya kelimesinin anlam katmanlarının incelediğimizde ilk akla gelen yeryüzü anlamının tamamen somut ve insansız olduğunu, son akla gelen hayal âlemi anlamının ise tamamen soyut ve insani olduğunu görürüz. Bu ilk ve son anlam katmanları arasında soyut-somut ve insansız-insani

ikili-ikilemesinin varlığı açık bir biçimde kendisini belli eder. Bu iki anlam katmanı arasındaki anlamlar, ikili-ikilemenin¹ farklı birer aşamasında bulunur. Öyleyse temel sorumuz bu noktada belirginleşir: Dünya kelimesinin anlam katmanlarının gelişim çizgisi nasıl ortaya çıkmıştır?

Şekil 2: İnsansız-İnsani ve Soyut-Somut İkilemesi Düzleminde Yeryüzü, Çevre, Camia, Herkes, Hayal Âlemi ve Medeniyet Kavramları

2. Kutadgu Bilig’de Yeryüzü Anlamında Kullanılan Alternatif Kelimeler

Kelimenin etimolojik olarak ilk anlamı olan yeryüzü anlamı üzerinden Türkçeye ilişki kurduğu anlaşılmaktadır. Öyleyse sorumuzu soralım: Türkçe’nin bu dönemde yeryüzü anlamını karşılayacak bir kelimeye gerçekten ihtiyacı vardı da “dünya” kelimesi bunun için mi Türkçe’ye dâhil edilmiştir?

Dünya kelimesinin Türkçe’ye girdiği dönem olan 11. yüzyılda Türk dili yeryüzü anlamını karşılayacak bir kelimeye ihtiyaç duymamaktaydı. Yusuf Has Hacib’in Kutadgu Bilig’de de kullandığı ve yeryüzü anlamına gelen ve kendi döneminde Türkçe’de yaygın olarak da kullanılan yer, yağız yer ve acun (ajun) kelimeleri bulunmaktadır. Dünya kavramı, Yusuf

1 Bu çalışmada diyalektik kavramı yerine özellikle ikileme kavramı kullanılmıştır. Diyalektik zıtlığın kendisini ifade ederken Türkçe’deki ikileme kavramının eylem anlamı taşıması nedeniyle ikileme zıtlık içindeki hareketin kendisini ifade edecek bir anlamda ele alınmıştır. Bu çerçevede bir ikilemede zıtlık vektörel ve skaler düzlemlerde analiz edilebilir. Ayrıca bir, iki veya üç ikileme düzlemi birbiriyle ilişki içinde konumlandırılabilir.

Has Hacib'in Arapça *al-dunyā* kelimesinden Türkçeye kazandırarak kavramsallaştırdığı bir kavramdır.

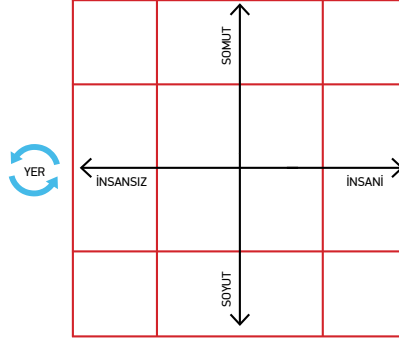
2.1. Yer

Yer kelimesi Türkçe'nin ilk yazılı kaynaklarından birisi olan Orhun Abidelerinden beri kullanılmaktadır. Kül Tigin Abidesi'nde şöyle geçer:

İlgerü Şantug Yazıka tegi süledim, taluyka kiçig tegmedim. Birgerü Tokuz Ersinke tegi süledim, Tüpütke kiçig tegmedim. Kurıgaru Yinçü ögüz keçe Temir Kapıgka tegi süledim. Yırıgaru Yir Bayırku yiringe tegi süledim. Bunça yirke tegi yorıtdım. Ötüken Yışda yig di yok ermiş. İl tutsık yir Ötüken Yış yermiş. [Ergin,2011:2-4]

“Doğuda Şantung Ovasına dek ordu gönderdim, denize ulaşmama az kaldı. Güneyde Dokuz Ersine dek ordu gönderdim, Tibet'e ulaşmama az kaldı. Batıda İnci Nehri'ni geçip Demir Kapı 'ya dek ordu gönderdim. Kuzeyde Yir Bayırku'ya dek ordu gönderdim. Bunca yerde hâkimiyet sağladım. Ötüken Ormanı'ndan daha iyi bir yer yokmuş. İl tutulacak yer Ötüken Ormanı'ymış.”

Görüldüğü gibi yer kelimesi genel bir anlama sahiptir. Şantung Ovası, Dokuz Ersin, Tibet, Demir Kapı, Yir Bayırku ve Ötüken Ormanı birer yerdirler. Ayrıca yer kelimesi Bayırku'yu nitelemek için sıfat olarak da kullanılmaktadır. Bayırku'yu kendi döneminde kullanılan diğer bayırkulardan ayırmak için yer olan Bayırku anlamıyla bölgenin ismi Yir Bayırku olarak adlandırılmıştır. Yer kelimesinin hem sıfat hem isim olarak kullanılması bu kelimenin genelleştirici özelliğini ortaya koyar. Yer kelimesi böylece herhangi bir yer anlamıyla somut değildir ama yer olduğu ifade edilenlerin hepsi somut bir olguyu ifade eder. Yer anlam içeriği olarak somuttur ama anlam sıfatı olarak genelleştirici bir anlamı olması nedeniyle soyuttur. Bu çerçevede yer kavramı somut-soyut ikilemesinde yansız bir anlam vektörü ortaya koyar.

Şekil 3: Somut-Soyut ve İnsansız-İnsani İkilemesinde Yer Kavramının Anlam Hareketinin Skaler Gelişimi

Kutadgu Bilig’de de yer yansız anlamıyla kullanılmaya devam eder:

kamuğ yerde erke bu saklık kerek

bu beglik işine takı sak kerek (Kutadgu Bilig, 439)

“Her yerde böyle önlem almak gerek

Bu beylik işinde daha uyanık olmak gerek”

tirig ölgü âhır töşenü yerig

kişi ölse edgün kör atı tirig (Kutadgubilig, 237)

“Diri ölür ardından döşenir yere

Kişi ölür ardından iyi adı kalır”

sanar ok sığındım umınçım sanamunadmış yerimde elig tut mana
(Kutadgu Bilig,29)

“Sana sığındım, umudumsun

Muhtaç olduğum yerde, elimden tut “

Bu kullanımda yer, muhtaç olduğum herhangi bir yer anlamıyla genel bir anlama sahiptir. Muhtaç olduğum yer gerçekliğe dönüştüğünde somut bir yerdir ama ifadede yer potansiyel olarak mevcut olup somut olarak hali hazırda mevcut değildir.

Kutadgu Bilig'de yer kavramı somut-soyut ikilemesinde çift yönlü vektörel bir anlama kavuşur:

yağız yer yaşıl kökte erdi küsüş

anar berdi tenri ağırlık üküş (Kutadgu Bilig, 44)

“Yağız yer, mavi gök kutsaldı

Tanrı katında yeri ayırdı”

Bu örnekte ise yer, yeryüzü anlamıyla kullanılmış olup yağız yerle eş anlamlı bir kullanıma sahiptir. Yer yerine yağız yer de kullanılabilirdi. Bu da göstermektedir ki yer kelimesi soyut-somut ikilemesinde somut anlama yönelik vektörel bir anlam atılımı yapmıştır.

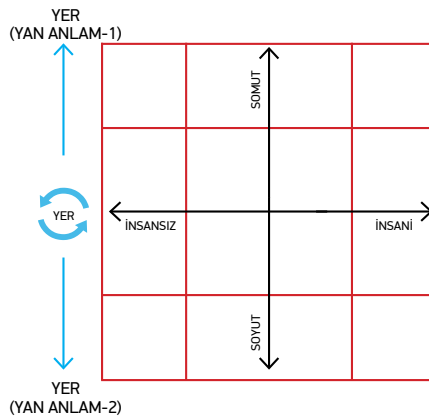
atam kıldı erdi kör edgü duâ

duâ birle tegdim bu yerke ağa (Kutadgu Bilig, 1803)

“Atam bana iyi dua ederdi

Duayla birlikte geldim bu yere”

Bu kullanımda ise yer kavramı soyut bir anlam kazanmıştır. Bu yer, İslami metafiziğin soyutladığı ve soyut bir anlam katmanının yüklendiği yerdir.

Şekil 4: Kutadgu Bilig'de Soyut-Somut İkilemesinde Yer Kavramının Vektörel Bir Anlam Kazanması

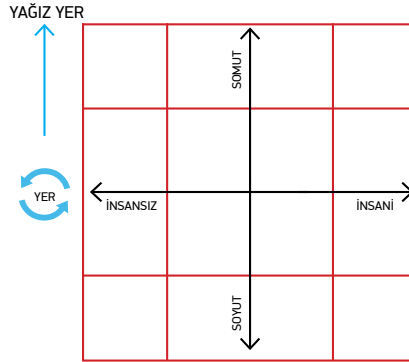
2.2. Yağız Yer

Yer kelimesine bir sıfat eklenerek oluşturulan yağız yer kelimesi ise ilk Türkçe yazılı kaynaklardan beri artık kendi başına somut bir olgu haline gelerek yeryüzü anlamını alır. Orhun Abidelerindeki kullanımına bakacak olursak:

“Üze kök tengri, asra yağız yir kılındukta ikin ara kişi oğlı kılınmış. Kişi oğlında üze eçüm apam Bumin Kağan İstemi Kağan olurmuş. Olurupan Türk budunung ilin törüsün tuta birmiş, iti birmiş.” [Ergin,2011:8]

“Üstte gökyüzü, altta yağız yer kılındığında, ikisinin arasında kişiöğlü kılınmış. Kişioğlunun üzerine atam Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk budununun ilini töresini tutabilmiş, düzenleyebilmiş.”

Daha 8. yüzyılda yer (yir) kelimesi ve yeryüzü anlamındaki yağız yer kelimesi anlam olarak ayırmıştır. Yağız yer kelimesi yer kelimesine tanımlayıcı ve toprakla ilgili genel bir ifade olan yağız sıfatını alarak yeryüzünün tamamına gönderme yapan somut bir anlam kazanmıştır. Böylece somut-soyut ikileminde yansız bir kelime olan yağız yer kelimesinden somutlama ile yağız yer kavramı oluşturulmuştur. Burada anlam vektörünün soyutlayıcı bir geçişle karşılaşırız.

Şekil 5: Yağız Yer Kelimesinin Somut-Soyut İkilemesinde Vektörel Bir Anlam Kazanması

Kutadgubilig'de de yağız yer kelimesi yeryüzü anlamıyla kullanılmaya devam etmektedir. Bu kullanımda kelimenin hiçbir soyut anlam göndermesi ve de hiçbir insani anlam göndermesi mevcut değildir. Somut-insansız bir anlam katmanının açık örneğidir:

yağız yér yaşıl kök kün ay birle tün

törütti halâyık öd üdlek bu kün (Kutadgu Bilig, 3)

“Yağız yerin, mavi göğün, yaratılmış olanların

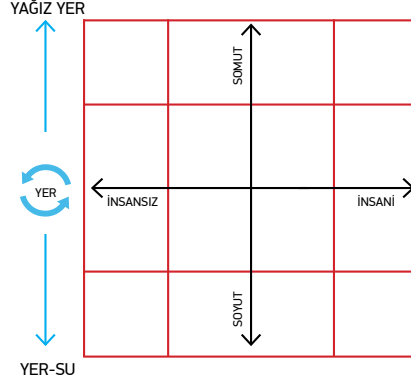
Rızkını hazırlamıştır, sen güle güle ye”

2.3. Acun

Yer kelimesinin anlam vektöründeki somut-soyut ikilemesinin bir sonucu somutlama ile yağız yer kelimesinin ortaya çıkışı iken ikinci bir sonucu soyutlama ile ulaşılan yer-su (yir sub) kavramının ortaya çıkmış olmasıdır:

Türk tengrisi iduk yiri subı anca itmiş erinç Türk budun yok bolmazun tiyin budun bolcun tiyin kangım İltiriş Kağanıñ ögüm İlbilge Katunuğ tengri töpüsünde tutup yügerü kötürti erinç. (Ergin,2011:36)

“Türk tanrısı kutsal yer-suyu öyle düzenlemiştir ki Türk budunu yok olmasın diye budun var olsun diye babam İltiriş Kağanı annem İlbilge Hatunu kutsal göğe yükseltmiştir.”

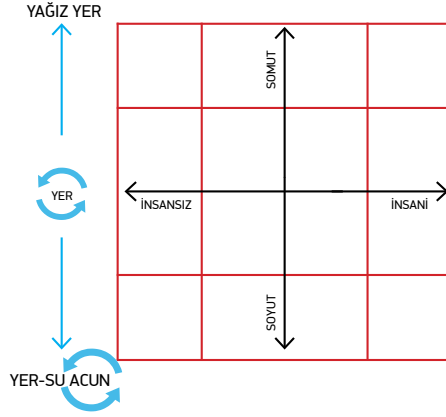
Şekil 6: Yer-Su Kelimesinin Somut-Soyut İkilemesinde Vektörel Bir Anlam Kazanması

Yer-su kavramı, kökünü Gök Tanrı inancından alan dinsel içerikli bir soyutlama ortaya çıkarmıştır (Günay ve Güngör,2007:72-73). Böylece soyut-somut ikilemesinde yansız bir anlama sahip olan yer kavramı 8. yüzyıl Türkçesinde somut anlamıyla yağız yer; soyut anlamıyla da yer-su olarak karşımıza çıkar. Türkçe’de yer kavramının soyut-somut ikilemesinde vektörel anlam geçişi Kutadgu Bilig’in kaleme alındığı 11. yüzyıla kadar devam etmiştir.

Yağız yer kavramı kullanılmaya devam etmişse de yer-su kavramı Türklerin bu süreçte geçirdikleri iki dinsel dönüşüme bağlı olarak değişime uğrar. Anlam olarak yoğun bir şekilde Gök Tanrı inancı ve Şamanizm’le dolu olan yer-su kavramı, Türklerin Budizm’e geçişiyle birlikte yerini Budizm’le ilişkili bir kavram olan acun (ajun) kavramına bırakır. 10. yüzyıl Türkçesiyle yazılmış olan Budist metin Altun Yaruk’tan örnek verecek olursak:

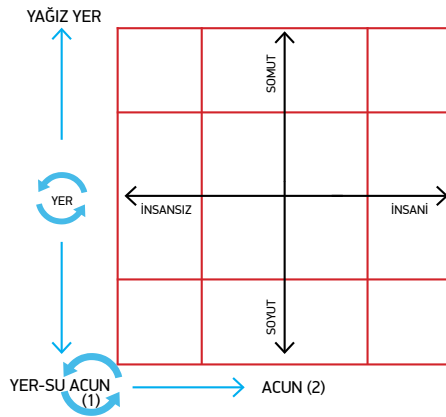
Yılkı ajunınta toğdumuz erti (Kaya, 2022)

“Hayvan hululünde doğumumuz gerçekleşti”

Şekil 7: Acun Kelimesinin 10. Yüzyılda Somut-Soyut İkilemesinde Skaler Bir Anlam Kazanarak Yer-Su Kelimesinin Yerini Alması

Acun kelimesi yaygın kullanımına 11. yüzyılda da devam etse de kelime dinsel içerikli soyut anlamından önemli ölçüde sıyrılarak insansız-insani ikilemesinde yansız bir anlama kavuşur. Böylece acun kelimesi ilkin Türklerin Budizm'e girişiyle birlikte skaler bir yer değişimi ile yer-su kelimesinin ikamesi olarak tedavüle girer. Sonra Türklerin İslamiyet'e girişiyle birlikte vektörel anlam değişimine uğrayarak dinsel içerikli anlam soyutlamasından sıyrılıp somut-soyut ikilemesinde daha az soyut ve daha genel bir anlamsal içerikle kullanılmaya başlanır.

Şekil 8: Acun Kelimesinin İnsansız-İnsani İkilemesinde Yansız Bir Anlama Kavuşması

2.4. Cihan

Acun kelimesinin tarihsel anlamını boşaltarak yerine cihan kelimesini ikame eden yine Yusuf Has Hacib'dir. Cihan kelimesinin Kutadgu Bilig'deki ilk iki kullanımını şu şekildedir:

ajun tuttı tavğaç uluğ buğra han

kutadsu atı bersü iki cihân (Kutadku Bilig, 88)

“Acunu tuttu Tavgaç Ulu Buğra Han

Yüceltsin adını Allah iki cihan”

ne üdrüm ne ködrüm ne ersig eren

ajunda tetig er yedi bu cihân (Kutadgu Bilig, 279)

“Ne seçkin ne kutsal ne yiğit eren

Acunda tetik durup bu cihana hükmeden”

Yusuf Has Hacib, yeni bir kavramı oluştururken özgün bir yöntem benimsemektedir. Yeni kavramı benzer anlamlı kelimelerle bir arada kullanarak yeni kelimenin anlamsal ayırdımını iki benzer kavramın karşılaştırmasıyla ortaya koymaktadır. Burada cihan kavramı hem dinsel hem de siyasal olarak acundan farklı olarak İslami bir anlam yüküyle donatılmıştır. Ardından Yusuf Has Hacib, cihan kelimesini bağımsız olarak da kullanmaya başlar:

min erdem kerek bu cihân tutğuka

kür arslan kerek bu kulan başğuka (Kutadgu Bilig,284)

“Bin erdem gerek bu cihanı tutmaya

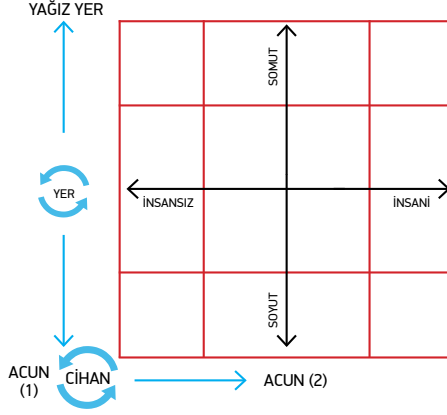
Bir arslan gerek bu eşeği alt etmeye”

munar bütmeşe kör bu nüşîn revân

ukuş közi birle yaruttı cihân (Kutadgu Bilig,290)

“Buna inanmazsan gör Nuşinrevan'ı

Akıl gözüyle aydınlattı cihanı”

Şekil 9: Cihan Kelimesinin Skaler Bir Anlam Geçişiyile Acun Kelimesinin Yerini Alışı

3. Kutadgu Bilig'de Dünya Kavramı

Yusuf Has Hacib dünya kavramını ilk olarak Uluğ Buğra Han'a övgü için ayırdığı bölümde kullanır:

toğardın ese keldi öndün yeli
ajun etgüke açtı uştmaş yolu
yağız yer yıpar toldı kâfur kitip
bezenmek tiler dünyâ körkin itip
(Kutadkubilig,63-64)

“Doğudan ese geldi baharın yeli

Acuna açılmalydı uçmağın (cennetin) yolu

Yağız yer miskle doldu, kâfur gitti

Dünya bezenmek istiyor, kürkünü giydi”

İki beyitten oluşan kısımda dünya, acun ve yağız yer kelimelerinin üçü de kullanılır. Cihan kavramının icadında olduğu gibi bu yöntem yine bir kavramın icadında benzer sözcüklerle olan farkını açığa çıkarmak için bilerek tercih edilmiş benzemektedir.

İkinci mısradaki acuna cennetin yolunun –belki bir zorunluluk ve tarihsel bir sorumluluk olarak- açılmasından bahsedilmektedir. Acuna cennet yolunun açılma görevinin gerçekleştiği belirtilmektedir. Bu anlatım yüzeysel bir bakışta sorunlu gözükmemektedir. Çünkü cennetin yolu İslam anlayışında iki cihan arasında açılan fiziksel bir yol değildir. Yine İslam anlayışında cennetin muhatabı acun değil insandır. Dolayısıyla Yusuf Has Hacib’in anlatımında doğrudan zihinde bir anlam çarpıklığı oluşmaktadır. Ama bu anlam çarpıklığı bilerek tercih ediliyor gibidir ve ortaya çıkan bu anlam karmaşasını gidermek için dünya kavramsallaştırmasının yolu açılmaktadır.

Bölümün üçüncü mısrasında yağız yerin misk ile dolduğu ve kâfurun gittiği belirtilmektedir. Burada Yusuf Has Hacib, olumlu imge / olumsuz imge ikilemesini kullanmaktadır. Misk (yıpar) olumlu imgeyi, kâfur ise olumsuz imgeyi oluşturmaktadır. Misk kokusu erkek bir geyik türünün çiftleşme sırasında cinsel organlarından etrafa yayılan etkileyici bir koku olup Misk geyiklerinin etki altına alınmasına yarar.

Misk kokusu, papatya ve gül kokusu gibi yumuşak ve temiz bir kokudur. Ama papatya ve gül kokusu yerine Yusuf Has Hacib tarafından neden Misk kokusunu tercih edilmektedir? Öncelikle papatya ve gül her ne kadar Misk gibi yumuşak ve temiz kokularsa da özleri itibarıyla Kâfur gibi bitkisel kökenli kokulardır. Dolayısıyla yağız yerin üstündeki koku özü itibarıyla değişikliğe uğramaktadır. Bitkisel bir öze sahip olan ve bunun sonucu olarak atıl ve hareketsiz Kâfur kokusunun yerini hayvansal bir öze sahip olan ve bunun sonucu olarak hareketli ve canlı Misk kokusu almıştır. Kâfur ağacı, uzun süre yaşayan bir ağaç olup –ömrü ortalama iki bin yıldır- durağanlık ve sabitlik konusunda bitkiler için bile özel bir örnektir.

Misk, etkileyici bir koku olup Misk geyiklerinin yaşam alanının işaretlenmesine yarar. Yani, Misk yeryüzünün belirli bir bölgesinin işaretlenmesine neden olur. Bu işaretleme İslam’ın işaretlemesi olarak İslami mekânın ortaya çıkışını sağlar. Kâfur ise 20-30 metreye ulaşan boyuyla mekânı dikey olarak kesen bir bitkidir. Rahatsız edici varlığı uzaktan bile fark edilir.

Misk kokusu, Misk geyiklerinin tamamından elde edilmemektedir. Misk kokusu erkek Misk geyiğinin çiftleşme sırasında cinsel organlarından etrafa yayılan koku olup erkek Misk geyiğinin penisi ile testisleri arasındaki bir bezden elde edilir. Dolayısıyla Misk kokusu eril bir kokudur. Eril/dışil ikilemesi çerçevesinde Misk kokusu eril bir koku olup etkin bir güçtür. Ayrıca cinsellikle ilgili ortaya çıkışı nedeniyle, mekânı dölleyici bir özüdür. Yeryüzünün misk kokusuyla dolması, geleceğe dönük olarak yeryüzü mekânının döllemesini ve gelecekte yeni bir gerçekliğe gebe olacağını muştular. Artık yeryüzü mekânı önceki gerçekliğini yitirmiştir ve eskisi gibi de olmayacaktır.

Misk kokusunun erkek Misk geyiğini kullanma amacı ise dışı Misk geyiklerini etki altına almaya yaramasıdır. Dolayısıyla eril güç etraftaki diğer dışil güçleri etki altına alarak kendi işaretli alanının bir parçası haline getirir. Siyasal anlamıyla Misk, etrafa doğru genişlemeci ve fütuhatchı bir dinamizmi ifade eder.

Misk kokusu, kaynağı itibariyle ise Turani bir kokudur. Misk geyikleri Turan'ın kuzey bölgelerinde yaşarlar. Burada aktardığımız iki beytin ilk mısrasında ifade edilen yelin kaynağı doğudur. 10. ve 11. yüzyıllar içinde Müslüman atılımının merkezi olan Meşrik (Yakındoğu) çökmüş ve ağır bir bunalım içerisindeydi. Meşrik'te kış hüküm sürmektedir. Meşrik'e baharı getirmekte olan rüzgâr, yani sosyo-politik anlamda yeryüzündeki kışı sonlandırıp İslam baharını getirecek rüzgâr ise Meşrik'in doğusundan esmekte olup Turani kökenlidir.

Doğudan bahar rüzgârı esmektedir. Kullanılan mevsimsel imgeler politik ve tarihsel bir süreci anlatmak için kullanılmaktadır ve kış İslam tarihinin kışı ve bahar İslam tarihinin baharıdır. Yusuf Akçura; İslamiyet'in ilerleyişinin durdurularak geri çekilme sürecinin kuzeyde 717 yılında Konstantiniye'de; batıda ise 732'de Puvatyada başladığını belirtir (Akçura,2016:30). 10. yüzyılda ise İslam'ın kalbi olan Meşrik'te varoluşsal bir kriz ortaya çıkmıştır. Bu krizde İslamiyet'in temel ilkelerini sorgulayan Şii, Alevi ve Karamati mezhepçiliği güç kazanmış; İran'da ve Mısır'da İslamiyet öncesi dinlere geri dönüş yönünde güçlü hareketler ortaya

çıkmıştır (Uluçay,1976:144-145). İşte Karahanlı hükümdarı Satruk Buğra Han'ın İslamiyet'i kabul ettiği 10. yüzyılın siyasi koşulları bunlardır.

Yusuf Has Hacib bahar imgesini değil bahar yeli imgesini kullanmaktadır. Yel bir gücü ve bir eylemi belirtir. Geldiği bir yön, ulaştığı bir menzil vardır. Ayrıca bir süresi vardır. İfadede “ese geldi” denilmektedir. Yani bahar yeli bir süreden beri esmeye devam etmektedir. Burada doğudan esen bahar yelinin ne zaman başladığı ne zamandan beri devam etmekte olduğu soruları sorulabilir. Yelin başlangıcı Türklerin İslamiyet'e siyasi olarak değil ama askeri olarak dâhil olduğu 9. yüzyıldan başlatılabilir. Bu dönemde Abbasiler kendi içinde siyasi olarak derebeyliklerine bölünmüş, Anadolu ve Kilikya'dan Müslümanlar atılıp İslam, Fırat ve Dicle'ye kadar geriye çekilmiş; Bizans yeniden Suriye'ye girmiş ve de Girit ve Kıbrıs'ı ele geçirmiştir (Akçura,2016:31). Bu ilerlemeyi 9. yüzyılda Abbasi ordusundaki Türk asker ve komutanlar durdurmuşlar, hatta Abbasiler Bizans'la sınır bölgelerine Türkleri yerleştirmiş ve sadece Türklerden oluşan Samarra şehrini kurmuşlardır. Ama Yusuf Has Hacib'in “doğudan esen yel” derken kastı daha ziyade 10. asırda Satuk Buğra Han'ın İslamiyet'i kabul edişiyile başlayan tarihsel süreçtir. Karahanlı hükümdarı övgüsünün olduğu kısımda yapılan bu tanımlama bahar yelinin başlangıcındaki tarihsel olayı Karahanlıların İslam'ı kabulü olarak konumlandırır. Çünkü bu anlatımın kullanıldığı bağlam Karahanlı hükümdarı Uluğ Buğra Han'la ilgili kısımdır:

yaruk yaz faslın uluğ buğra han ögdisin ayur (Kutadgu Bilig,62-63)
“Parlak Bahar Mevsimini, Ulu Buğra Han Övgüsünü Söyler”

Özellikle eserin ithaf edildiği sunum kısmında Tavgaç Buğra Han (Buğra Hakan Hasan) olarak zikredilen ismi burada Buğra Han olarak anılarak ikili bir gönderme yapılmaktadır: Buğra Han hem eserin sunulduğu Karahanlı Meliki Tavgaç Buğra Han'dır, hem de İslamiyet'i kabul eden Karahanlı Hükümdarı Satuk Buğra Han'dır. Böylece Buğra Han imgesi bir Türk devletinin İslamiyet'i resmen kabul etmesiyle başlayan tarihsel süreci ve Türklerin yeni tarihsel rolünü tanımlamaktadır. Ululuk sıfatı ise bu tarihsel rolün yüceltilmesini ifade eder. Ayrıca bu bölümün bölüm olarak

sıralanışı da önemlidir. Allah'ın, Peygamberin ve dört halifenin övgüsünün ardından Buğra Han'ın övgüsü yapılmaktadır. Allah'ın övgüsünde evrenin varoluşuna dair temel İslami tez anlatıldıktan sonra bu tezi insanlığa anlatan İslam Peygamberi ve dört halifenin övgüsü yapılmıştır. Bu, Yusuf Has Hacib'in kafasındaki birinci bahardır. Burada döngüsel bir tarih okuması söz konusudur. Mevsimler döngüsellüğün en bilinen örnekleri oldukları için mevsim imgeleri bilerek tercih edilmektedir. Ama Yusuf Has Hacib, karşılaştırmayı yaparken daha ihtiyatlıdır. Peygamberin anlatıldığı kısımda şöyle der:

yula erdi halkka karanku tüni

yaruklukı yadı yaruttı seni (Kutadgu Bilig,35)

“Işık oldu halka, karanlık geceye

Aydınlığı yadı aydınlattı seni de”

Peygamberin ve (ardından gelen dört halifenin) gerçekleştirdiği eylemi geceyi gündüze çevirme olarak değerlendirirken, Buğra Han'ın (ve devamında Türklerin) gerçekleştirdiği eylemi ise kışı bahara çevirme olarak değerlendirmektedir. Gündüz geceye dönmemiştir çünkü İslamiyet hala vardır ve ışığı insanlığı aydınlatmaya devam etmektedir ama Müslümanlar ise kışın ortasındadır. Bu kara kışın ortasında Buğra Han ve Türkler tarih sahnesine çıkar ve doğudan bahar yeli esmeye başlar.

Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig'i yazdığı sırada üç önemli Türk imparatorluğu hüküm sürüyordu. Bunlardan ilki Karahanlılardı ki Türkistan'ın İslamlaşmasını ve İslam'ın göçebe Türkler arasında yayılmasını sağlamışlardır (bu İslamlaşma dalgası daha sonraki süreçte İslam fetihlerinde büyük bir asker kaynağı sağlayacaktır); ikinci olarak Gaznelilerdir ki Müslümanların mezhepsel ayrışmasının öncüsü olan Irak'taki Büveyhileri ortadan kaldırıp İslam'ın Afganistan ve Hisnditan'da yayılmasını sağlamıştır; üçüncü olarak da Selçuklulardır ki Meşrik'deki mezhepsel ve dinsel ayrılıkların ortadan kaldırılarak İslam hilafetinin ayakta kalmasını sağlamış ve İslam'ın Roma topraklarına doğru genişlemesine yol açmıştır. Bahsedilen parlak bahar budur.

Dünya kavramının eserde ikinci kullanımında da yine karşılaştırma yapılmaktadır. Bu kez somut-soyut ikilemesi ile açık somut anlamı nedeniyle yağız yer kavramı karşılaştırmanın dışında bırakılarak acun ile dünya karşılaştırması yapılır. Bu kısımda acun ve dünya kavramlarının bütün bir kitap boyunca en canlı tasvirleri yapılarak gök, çiçek, acun ve dünya kişileştirilmektedir:

kalık kaşı tügdi közi yaş saçar

çecek yazdı yüz kör küler katğurar

bu üdte ajun öz özine bakıp

küvenip sevinip edine bakıp (Kutadgu Bilig, 79-80)

“Gök kaşını çattı, gözü yaş saçar

Çiçek açtı yüzünü gör, güler katılır

Birden acun kendi kendine bakıp

Güvendi, sevindi elindeki bakıp”

Acun kavramının da insansız-insani ikilemesinde insani bir anlama taşınmasıyla birlikte Yusuf Has Hacib dünya kavramının şekillenmesini sağlamaktadır. Acun bir insanın aynada (ya da duru bir suda) kendi kendine bakışı gibi kendi kendine bakmaktadır. Aynada kendi kendine bakan insan kendisini anlamaya, tanımaya, kim olduğunu kavramaya çalışır. Benzer şekilde aynada kendisine bakan acun da kendisini anlamaya, tanımaya, kim olduğunu kavramaya çalışmaktadır. Acun, elinde olan kendisine dair açıklamadan (İslam’dan) mutludur ve artık kendisine güven duymaktadır. Bu noktada dünya sahne alır ve acuna anlatmaya başlar. Yani anlamaktayız ki dünya ve acun iki ayrı kavram olarak ayrı ayrı kişileştirilmiştir. Dünya, acuna şöyle seslenir:

eletü mana açtı dünyâ sözün

ayu körmedinmü bu hakan yüzün

udır erdin erse tur aç emdi köz

eşitmedin erse eşit mende söz (Kutadgu Bilig,82-83)

“Gözü bana ilişti, açtı dünya sözünü
Söyle, görmedin mi hakanın yüzünü
Uyuyorsan aç sen şimdi gözünü
İşitmedinse işit benim sözümü”

Dünya acuna iki temel soru sormaktadır: İlk olarak hakanın yüzünü görüp görmediğini sormaktadır ki bu özelde Karahanlıların, genelde ise Türk imparatorluklarının siyasal etkilerini acuna göstermektedir. İkinci olarak da sözünü işitip işitmediğini hatırlatmaktadır ki bu söz Allah'ın adıdır ve sözün işitilip işitilmemesi ise insanlığa olan mesajının ulaşip ulaşmamasıdır:

*tümen yılda berü tul erdim tulas
bu tul tonı suçlup ürün kedtim as
bezendim begim boldı hakan uluğ
ötündüm munu kolsa cânım yuluğ
bulut kökredi urdı nevbet tuğı
yaşın yaşnadı tarttı hakan tığı
biri kında çıktı sunup el tutar
biri küsi çawı ajunka yeter (Kutadgu Bilig, 84-87)*

“Uzun zamandan beri duldum, solgundum
Dulluktan soyundum, gelinlik giyindim
Bezendim, beyim oldu ulu hakan
İstesin bunu, feda olsun canım
Bulut kökredi, vurdu nöbet davulunu
Şimşek çaktı, çekti hakan tuğunu
Biri kınından çıkar, ona il sunar
Biri adını yüceltir acuna yayar”

Dünya uzun zamandan beri dul olduğunu belirtmektedir. Dokuzuncu ve onuncu yüzyıllarda Müslümanların içine girdiği kriz ve lidersizlik durumu dünyanın dulluğu olarak anlatılmaktadır. Ama artık dünya gelinliğini giymiştir. Acuna hakanı hatırlatır ki hakan İslam'ın kılıcı olarak Müslümanlara yurt yaparken, acuna işitmesini istediği söz ise adını acuna yayar. Bu sözle ilgili kitabın en başında şunu söylemektedir:

bayat atı birle sözüğ başladım

törütgen egidgen keçürgen idim (Kutadgu Bilig, 1)

“Bir olan Allah adıyla söze başladım

Yaratan, yetiştiren, göçüren Allah'ım”

Bu sözü ulaştırıran ve aktaran da İslam peygamberidir:

okıçı ol erdi bayattın saña

sen ötrü köni yolka kirdiñ tona (Kutadgu Bilig,36)

“Çağrı getirdi o Allah'tan sana

Bundan ötürü girdin sen doğru yola”

Yusuf Has Hacib sekiz kez daha dünya ve acun kavramlarını bir arada kullanarak, anlam olarak olgunlaştığını düşündüğü bir aşamadan sonra dünya kavramını artık neredeyse her zaman tek başına kullanır:

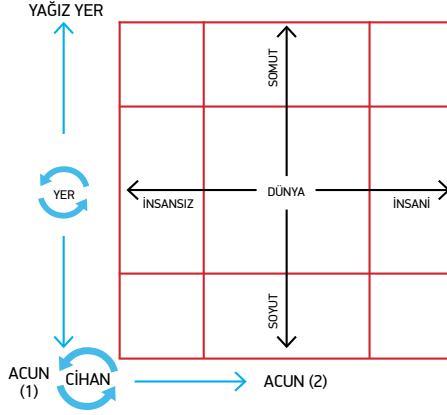
tilekimni berdin kamuğ ârzûlar

erej dünyâ devlet üküş edgüler (Kutadgu Bilig,1032)

“Dileğimi verdin, bütün arzularımı

Huzur, dünya, devlet ve tüm iyilikler

Dünya kavramı Kutadgu Bilig'de en çok kullanılan kavramlardan birisi olup toplam 259 kez kullanılır ve eserin anlam evreninin inşasındaki temel kavramlardandır.

Şekil 10: Somut-Soyut ve İnsani-İnsansız İkili-İkileme Düzleminde Dünya Kavramının İcadı

Dünya kavramı, Voltaire ve Danilevsky tarafından 18. ve 19. yüzyıllarda icat edilen medeniyet kavramının tarihsel öncülüdür (Kocaoğlu,2024:52). Bu kavramı merkezi bir kavram olarak kullanan Nikolay Danilevsky, Ziya Gökalp, Fernard Braudel ve Samuel Huntington'un statik anlamlarından farklı olarak (Kocaoğlu,2024:52-61) Yusuf Has Hacib'in icat ettiği dünya kavramı özü itibariyle değişkendir:

ukuş ötkünür kör bilig bildirür

yayığ dünyâ kılın sana ukturur

“Akıl açıklar gör ki bilig bildirir

Dünyanın değişken tavrını sana aktarır”

bu irsel yayığ kılki kurtğa ajun

kılınçı kız ol körse yaşı uzun (Kutadgu Bilig,398-399)

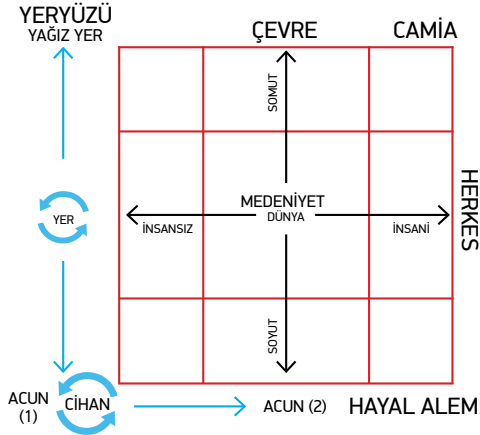
“Bu koca dünya değişken huyludur

Tavrı kız gibidir, yaşı uzundur”

Yusuf Has Hacib'in eserinin bütün bir konusu da bu değişken dünyanın nasıl inşa edileceğidir. Yani dünya inşa edilen, insanın aktif müdahalesiyle oluşturulan bir olgudur. Bu olguyu inşa etmeleri için de yasaların, hükümetin, aydınların ve halkın yapması gerekenler vardır.

Sonuç:

Dünya kelimesinin sözlük anlamları, vektörel olarak iki hareket yönüne sahiptir. İlki yeryüzü anlamından başlayıp çevre ve camia anlamlarına uzanan insansız-insani ikilemesinde insansızdan insani anlama uzanan anlam hareketidir. İkincisi ise camia anlamından başlayıp herkes ve hayal âlemi anlamlarına uzanan somut-soyut ikilemesinde somuttan soyuta uzanan anlam hareketidir. Medeniyet anlamı ise bu iki vektörel hareketin bileşim çizgisinde oturur. Aslında dünya kavramı icat edilirken oluşan anlamsal düzlemin bir sonucu olarak yeryüzü, çevre, camia ve hayal âlemi anlamları dünya kavramının yan anlamı olarak ortaya çıkmıştır.

Şekil 11: Dünya kavramının Etimolojik Gelişimi İle Sözlük Anlamlarının Anlam Vektörü Açısından Karşılaştırılması

Yusuf Has Hacib, dünya kavramını medeniyet kavramının öncülü olarak icat etmiştir. Ama onun tasavvurunda her zaman tek bir dünya vardır; o da Türklerin hüküm sürdüğü İslam'ın dünyasıdır. Dünya kavramı bu tekilliği içinde bir merkezi ifade eder ve özel olarak İslam sıfatını kullanmaya gerek duymaz. Oysa bugün Türkçe'de dünya kavramı çoğul bir nitelik taşır. İslam dünyası, Batı dünyası, Çin dünyası gibi. Bu anlam kayması büyük ölçüde tarihsel olarak 11. yüzyılda Türklerin ve İslam'ın konumuyla 21. Yüzyılda Türklerin ve İslam'ın konumu arasındaki farkla da ilgilidir.

Kaynakça

(Haz.) Akalın, Ş. H. (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Akçura, Y. (2016). *Şark Meselesine Dair ve Eski “Şuray-ı Ümmet”te Çıkan Makalelerimden*. Ötüken Neşriyat: İstanbul.

Alpar, G. (2023). *From Geopolitik to Geostrategy*, Konya: Palet Yayınları.

Ergin, M. (2012). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Günay, Ü. ve Güngör, H. (2007). *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*. Rağbet Yayınları: İstanbul.

(Haz.) Kaçalın, M. S. *Kutadgu Bilig*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Kaya, C. (2022). *Uygurca Altun Yaruk Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kocaoğlu, F. (2024). *Mekân Politikası. Dünya Tarihsel Mekânı: Antik Çağ*. Ankara: Tün Yayınları.

(Haz.) Tunçel, M. (2019). *Kutadgu Bilig*. Ankara: T. C. Gençlik ve Spor Müdürlüğü Yayınları.

Uluçay, M. Ç. (1976). *İlk Müslüman Türk Devletleri*. Ötüken Neşriyat: İstanbul.

Extended Summary

The period of decline in Islamic history in the 9th and 10th centuries ended with the entry of the Turks into Islam; the Arab-Islamic empires such as the Umayyad and Abbasid empires were replaced by Turkish-Islamic empires in the 11th century. Islam's internal crisis was largely ended and Islam began to spread to the Great Steppe in the North; to Afghanistan and India in the south, from Turkestan in the east to Anatolia in the west. In Yusuf Has Hacib's life period (1017-1077), three important Turkish-Islamic empires were ruling in Eurasia: The Qarakhanids in the east, the Ghaznavids in the south and the Seljuks in the west. Turkish political elites in three empires were debating what the new order would look like. One of the most famous of these debates was held by Yusuf Has Hacib in 1069. His work *Kutadgu Bilig*, in which he made this discussion, would bring Yusuf Has Hacib to the position of Has Hacib (Chief Vizier) of the Qarakhanids. One of Yusuf Has Hacib's most important contributions to Turkish political thought in this work was his invention of the concept of the *dünya*. The concept of the *dünya* was first introduced into Turkish by him and was widely used and is still widely used. In this study, the invention of the concept of *dünya* by Yusuf Has Hacib in *Kutadgubilig* will be discussed.

These six meanings, which the Turkish Language Institution cites as used in Turkish, have different meanings. The first meaning of the word *dünya* is earth as the name of a planet and an astronomical term; the second meaning is environment as a sociological term; the third meaning is civilization as a cultural philosophy term; the fourth meaning is community as a labor economics concept; the fifth meaning is everyone as a linguistic concept and the last meaning is imagination as a psychological concept. If we did not have the word *dünya* in Turkish and we tried to name this cluster by combining these different layers of meaning into a common cluster, we would probably not be able to name this cluster, because these layers of meaning include concepts that are purely abstract and concepts that are purely concrete, concepts that are purely factual and concepts that

are purely philosophical, and there is no common intersection cluster. So what is the semantic relation mechanism that makes the word *dünya* a word by which we can name this cluster?

The dictionary meanings of the word *dünya* have two vectorial directions of movement. The first is the movement of meaning from non-human to human in the dialectic of non-human-human that starts from the meaning of earth and extends to the meanings of environment and community. The second is the movement of meaning from concrete to abstract in the concrete-abstract dialectic, starting from the meaning of community and extending to the meanings of everyone and the realm of imagination. The meaning of civilization sits on the line of combination of these two vectorial movements. In fact, as a result of the semantic plane formed when the concept of the *dünya* was invented, the meanings of earth, environment, community and the world of imagination emerged as connotations of the concept of the *dünya*.

Yusuf Has Hajib invented the concept of the *dünya* as a precursor to the concept of civilization. But in his imagination there is always only one *dünya*, and that is the world of Islam where the Turks rule. In this singularity, the concept of *dünya* refers to a center and does not need to use the adjective Islam specifically. In Turkish today, however, the concept of *dünya* is plural. The Islamic world, the Western world, the Chinese world, etc. This shift in meaning is largely related to the historical difference between the position of Turks and Islam in the 11th century and the position of Turks and Islam in the 21st century.